

сокира з кургану № 11 в ур. Мошка неподалік с. Ходосовичі Рогачівського р-ну Гомельської обл.²

Отже, на відрізку лівого берега Дніпра, від Любеча до Кам'янки, виявлено найбільш давні місцезнаходження неолітичної доби. Ранній етап неоліту становлять пам'ятки струмільського типу (Радуль — збір Г. Махура, Углова Рудня), а пізній — матеріали культури ямково-гребіщевої кераміки (садиба М. Погорілого, хут. Переділ, ур. Пчелиця).

Багато представлена на цій території доба бронзи: пам'ятками середньодніпровської, а пізніше — тшцінецької культури.

В. В. ИНОГДА

Археологические памятники в окрестностях с. Радуль на Черниговщине

Резюме

С 1958 г. ученики Радульской средней школы под руководством автора начали проводить систематическое обследование окрестностей села. Они открыли шесть местонахождений возле сел Коробки, Угловая Рудня, Новоселки, Радуль, хутора Передел, на которых собраны материалы различных археологических эпох.

Наиболее древние находки относятся к неолиту, представленному памятниками струмільського типу (Радуль, Угловая Рудня) и ямочно-гребенчатой керамикой (усадиба Н. Погорелова, хут. Передел, с. Любеч — ур. Пчелица). Особенно ярко на этой территории представлена эпоха бронзы: памятники двух культур — среднеднепровской (Радуль, Передел, Любеч — Высокое Поле) и тшцінецької (Любеч — Высокое Поле и Пчелица, Угловая Рудня, Радуль, Передел).

М. А. ПЕЛЕЩИШИН

Пізнотрипільське поселення у верхів'ях Горині

Північно-західні периферійні пам'ятки трипільської культури у верхів'ях Горині і межиріччі Горині й Стиру до недавнього часу майже не досліджувались. В літературі були лише згадки про окремі пізнотрипільські поселення у південній частині Ровенської і північній частині Тернопільської областей, відкриті розвідками у селах Жорнів, Листвин, Костянець, Могиляни Ровенської обл., Бодаки та інших на Тернопільщині¹. Лише в останні роки вивченню пізнотрипільських пам'яток на цій території приділено більше уваги. Так, у 1967 р. досліджувалося поселення поблизу с. Костянець, де перші розвідувальні розкопки проведені 1947 р.²

² И. И. Артеменко. Неолитические стоянки и курганы эпохи бронзы близ с. Ходосовичи Гомельской области БССР.— Памятники каменного и бронзового века. М., 1964, стор. 43.

¹ Ю. М. Захарук. До питання про співвідношення і зв'язки між культурою лійчастого посуду та трипільською культурою.— Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, вип. 2. К., 1959, стор. 54—72; М. А. Пелешин. Нові матеріали до археологічної карти Волині.— Там же, вип. 3. К., 1960, стор. 140; A. Sunkalowski. Osiedle kultury trypolskiej w Bodakach nad Horyniem.— WA, t. XXXIV, z. 2. Warszawa, 1969, стор. 221—227.

² Н. А. Пелешин. Раскопки у с. Костянец на Волини.— Археологические открытия 1967 года. М., 1967, стор. 199; І. К. Свешніков. Розкопки в с. Костянець на полі Лиственщина.— АП, IV. К., 1952, стор. 131—139.

В 1969 р. велись дослідження на поселенні біля с. Лози Збаразького р-ну на Тернопільщині³.

Пам'ятка розташована безпосередньо за східною межею с. Лози, на західній частині високого пасма, що тягнеться зі сходу на захід вздовж лівого берега р. Горині. З півдня воно обмежене долиною ріки, зі сходу і заходу — ярами, на півночі переходить у горбисту місцевість, типову для Волино-Подільського плато. Схили пасма, висота якого понад 50 м

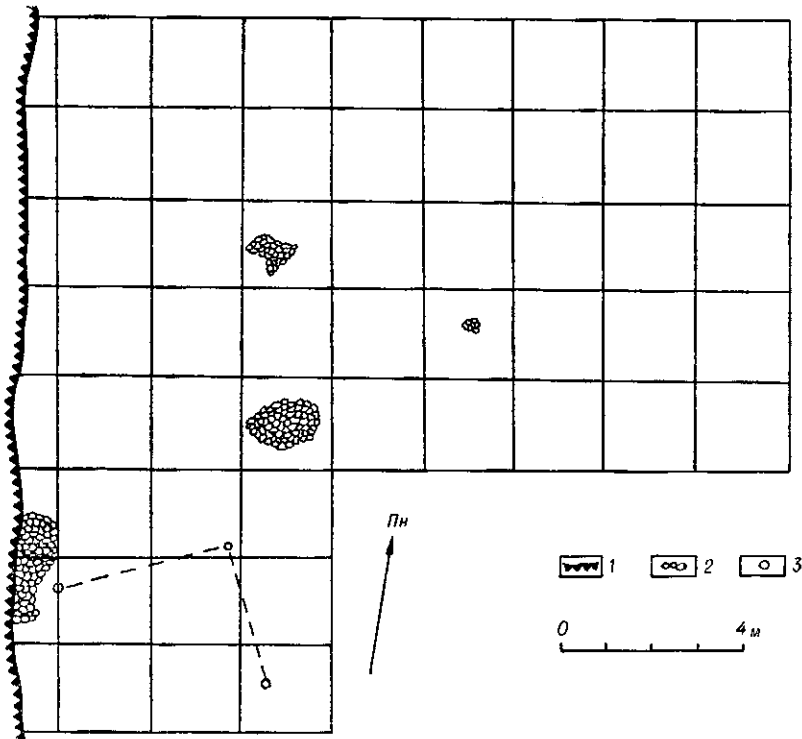

Рис. 1. Загальний план розкопу 1 на пізньотрипільському поселенні поблизу с. Лози:

1 — край кар'єру; 2 — глиняні випалені площадки; 3 — ями від стовпів.

над рівнем долини, досить круті, терасоподібні. На місці поселення в давньоруський час виникло городище, укріплене валом і ровом з боку поля. За місцевістю і нині збереглась назва «Городище» (Зимний гóрод). На жаль, значну його частину, що досить щільно прилягала до західного схилу, зруйновано відкритим тут в останні роки кар'єром. Розкоп (232 м²) було закладено поруч з кар'єром * і простежено його стратиграфію. Зверху, до глибини 0,4—0,5 м від сучасної поверхні, залягав структурний чорнозем, під яким наявний коричнево-сірий суглинок. Нижче, у стінці кар'єру, — потужні шари вапняку й крейди з численними крем'яними конкреціями (рис. 1). Другий невеликий розкоп (60 м²) був закладений за городищем, поблизу південного схилу. Уже на першому штиху тут виступив коричнево-сірий суглинок.

Культурні залишки залягали у чорноземі та на межі чорнозему і суглинку. В першому розкопі на глибині 0,3—0,4 м від сучасної поверхні відкрито кілька невеликих глиняних площадок. Площадка № 1, розташована біля кар'єру, значною мірою зруйнована. Частина, що збереглась,

³ Поселення обстежив в 1968 р. В. П. Савич.

* На дослідженій площі городища виявлено лише кілька фрагментів давньоруської кераміки та окремі вироби пізньопалеолітичного часу.

являла собою приблизно рівний суцільний шар добре випаленої глини товщиною 8—10 см. Верхній прошарок потрісканий, ймовірно, від дії вогню. Трапились тут окремі вуглинки і фрагменти пізньотрипільської кераміки.

Друга площадка, виявлена за 5 м на північний схід від попередньої, була невелика і мала приблизно овальну форму (1,55×1 м), а третя, відкрита на відстані 3,2 м на північ від другої, збереглася лише частково. Крім того, виявлено залишки ще одної, майже повністю зруйнованої площадки.

За технікою спорудження площадки не відрізняються між собою. Привертає увагу та обставина, що майже поруч знайдено основну кількість культурних залишків у вигляді уламків посуду, глиняних пряслиць, крем'яних знарядь тощо. Очевидно, це залишки домівок наземних жител, де були вогнища чи печі. Відсутність поблизу господарських ям, а також ямок від стовпів, можливо, вказує на досить легку наземну конструкцію будівель. Про те, що вони споруджувалися на стовпах, свідчать відкриті біля площадки № 1 три ямки діаметром близько 0,4 і глибиною 0,7 м від поверхні, розташовані під прямим кутом на відстані 3,2—3,6 м одна від одної.

Культурні залишки, виявлені на дослідженій частині поселення, складаються з уламків посуду та інших глиняних виробів, крем'яних знарядь праці та відходів крем'яного виробництва. Звертає на себе увагу відсутність остеологічного матеріалу і виробів з кісток, що, очевидно, пояснюється особливостями ґрунту.

Серед крем'яних знахідок переважають відходи виробництва, зокрема відщепи. Виявлено також кілька довгастих конічних нуклеусів. Особливо часто траплялися різноманітні відбійники, здебільшого округлі з численними дрібними ямками від ударів. Діаметр їх досягає 10 см. Деякі відбійники мають плоско-овальну форму з двобічно оббитими краями (рис. 2, 22). Крем'яні знаряддя виготовлялися з місцевої сировини, яку добували, ймовірно, у заглибленнях, що утворилися від розмивання верхніх шарів ґрунту на схилах пасма. Характер залягання крем'яних відходів виробництва вказує на епізодичний характер виготовлення знарядь залежно від потреб; що ж до слідів існування майстерень, то їх на дослідженій площі не виявлено.

Серед крем'яних виробів найбільш поширеними були ножі і скребки. Ножі виготовлялися переважно на довгих тригранних пластинах (13—16 см), краї яких оброблені ретушшю і відполіровані від ужитку (рис. 2, 8, 13—17). Заглиблення на кінцях окремих з них свідчать, що вони вставлялися в оправу і могли використовуватися як серпи (рис. 2, 15, 16). Нерідко за ножі правили пластини без ретуші. Більш масивні пластини — заготовки оброблялися дрібними сколами на поверхні (рис. 2, 15, 17).

Серед скребків є виготовлені на відщепі і на пластинах. Перші мають заокруглений робочий край, оброблений ретушшю (рис. 2, 1—4), а серед інших можна вирізнити кінцеві (рис. 2, 9), з круговою ретушшю (рис. 2, 12) і ножі-скребки (рис. 2, 5—7, 10, 11).

Досить численну групу знарядь становлять сокири (близько 20), зокрема наявні заготовки у різній стадії виготовлення (рис. 2, 20, 21), однак більшість сокир пошкоджена від вживання. Серед них є масивні, майже квадратні у розрізі, з децю звуженим заокругленим лезом. Довжина їх досягає 13, товщина — 3,5 см (рис. 2, 19). Кілька сокир виділяється більш старанною обробкою. Вони тонкі, прямокутні в розрізі, з розширеною лезовою частиною. Довжина однієї найкраще збереженої сокири становить 12,2 см (рис. 2, 18). Сокири, як правило, мають шліфоване лезо і прилезову частину. Певні типологічні відмінності не є випадковими, різні види цих знарядь мали конкретне господарське призначення. Слід зазначити, що подібні до описаних типи крем'яних виробів

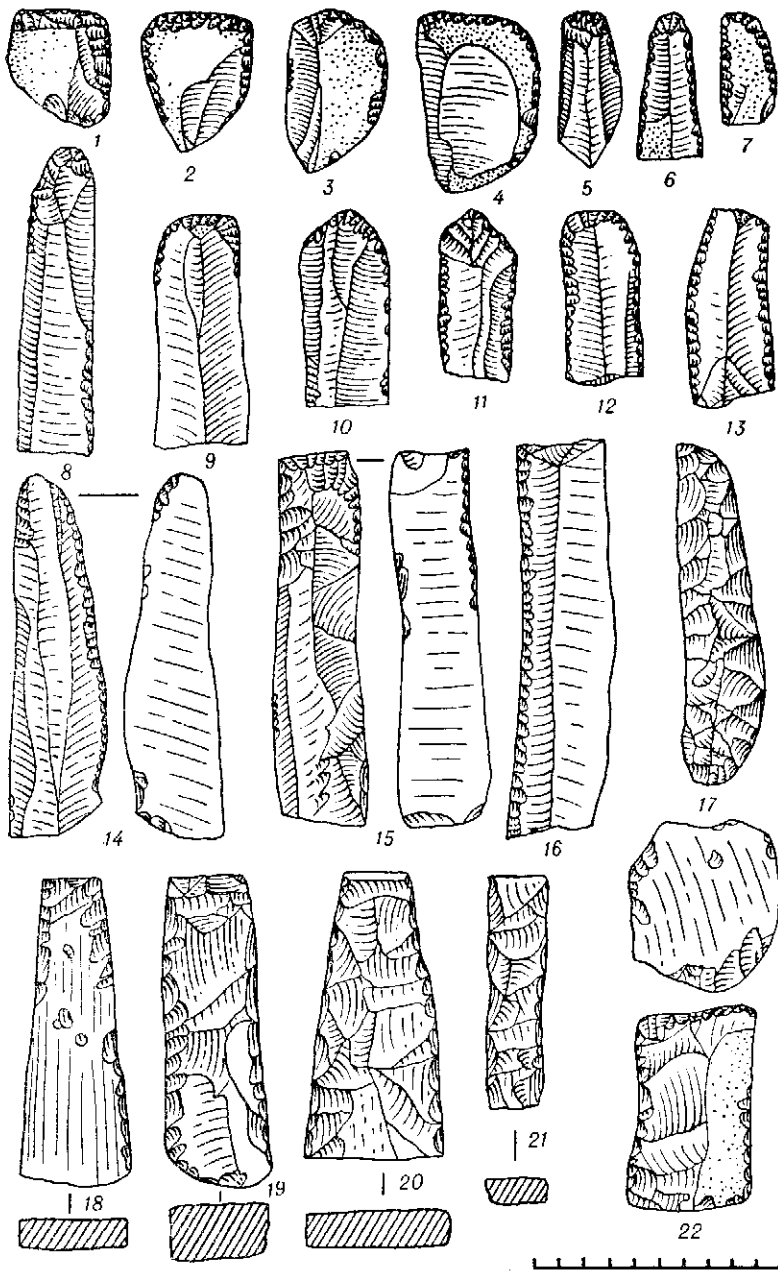

Рис. 2. Крем'яні вироби (1—22).

характерні як для пізньотрипільських племен Волині і Подністров'я, так і для інших культур доби пізнього енеоліту на суміжних територіях, наприклад культури лійчастого посуду.

Майже весь посуд виготовлений з глини, яка має значну домішку шамоту й піску, але кількість цих домішок та їх співвідношення у різних посудинах неоднакові. Випалені вони порівняно добре, поверхня коричнево-сірого кольору, згладжена, а в окремих посудинах покрита червоним ангобом. Основними видами кераміки є горщики, амфори і миски. Більшість горщиків має опуклі стінки, високу шийку та плавню відігнуті вінця. Орнамент їх скромний — у вигляді скісних заглиблень по краю

вінець, рідше — також горизонтального рядка округлих, овальних ямок під шийкою разом з кількома наліпними виступами-гудзиками (рис. 3, 2, 3, 5, 13). Подібні горщики відомі майже на всіх пізньотрипільських поселеннях Волині, Подністров'я та інших районів. Як певну місцеву своєрідність можна зазначити відсутність шнурового орнаменту, яким часто прикрашені посудини з інших поселень.

Знайдено, крім того, окремі горщики інших типів. Так, кілька великих посудин з широкою шийкою мали слабо опуклі стінки та невиразні низькі, злегка відігнуті вінця, діаметр яких становить близько 40 см (рис. 3, 12). Інший малий горщик має слабо опуклі стінки та прямі вінця (рис. 3, 10). Подібні посудини поки що невідомі на інших поселеннях Західної Волині. У зв'язку з цим можна припустити, що разом з широко розповсюдженими формами кераміки подекуди виготовлялися у невеликій кількості й місцеві її форми.

Нечисленними є уламки амфор з двома вухами на найбільшій опуклості тулуба. Вуха дугоподібні або підпрямокутні з горизонтальним отвором, їх верхня частина інколи має два виступи-гудзики (рис. 3, 6, 8). Близькі за формою амфори характерні для різних груп пізньотрипільських пам'яток, зокрема горбодського типу, на Волині⁴.

Для керамічного комплексу поселення досить характерні миски різної форми. Провідним типом є невеликі миски-чаші з малим дном, опуклими стінками та нахиленою до середини верхньою частиною. Діаметр вінця 18—26 см (рис. 3, 1, 11). Деякі виготовлені ретельно, поверхня покрита темно-коричневим ангобом. Інший тип являють собою уламки кількох мисок з сильно розхиленими, злегка опуклими стінками та прямим краєм. Вони прикрашені по краю, а також безпосередньо під цим округлими або чотирикутними штампованими заглибленнями. На поселенні виготовлялись і глибокі конічні миски великих розмірів (рис. 3, 9). Незважаючи на різноманітність форм, всі вони є одночасним явищем, хоч і мали, безперечно, конкретне призначення. Аналогічні посудини були поширені на ряді пізньотрипільських поселень Волині, у Придністров'ї, Південному Побужжі та інших районах. Так, чаші із загнутим до середини краєм відомі серед знахідок з Костянця, Горбодська, Нової Чорторії та інших пам'яток на Волині, Звенячина на Подністров'ї⁵. Близькі за формою конічні миски виступають на деяких поселеннях культури ліщастого посуду, наприклад у Лежниці⁶.

Привертають увагу уламки кількох посудин з широкою шийкою і горизонтальними сильно відхиленими назовні потовщеними вінцями. Поверхня їх покрита коричневим ангобом, діаметр вінця 40 см (рис. 3, 4). Ці своєрідні вироби вказують на деякі особливості керамічного комплексу поселення. Мініатюрний посуд представлений лише однією знахідкою. Від посуду з відмуленої, без штучних домішок глини знайдено лише уламки, ймовірно, кількох чаш та невеликої кулястої амфорки з низькою прямою шийкою і вушками — виступами на верхній частині тулуба. Висота її 10, діаметр дна 6, вінця — 6,3 см (рис. 3, 7).

Численну групу керамічних виробів становлять пряслиця (15 екземплярів), виготовлені з глини, яка має домішки шамоту й піску. За формою вони поділяються на біконічні з виразно зазначеним або заокругленим ребром (рис. 4, 1—4, 6, 9, 11, 12, 14) та конічні з рівною чи злегка заглибленою основою (рис. 4, 5, 7, 8, 10, 13). Окремі з них прикрашені ямками, що утворюють одну-дві концентричні лінії (рис. 4, 1, 7, 11).

⁴ М. М. Шмаглій. Кераміка поселень горбодського типу.— Археологія, т. XIII. К., 1961, стор. 26—29.

⁵ Фонди відділу археології ІСН АН УРСР (Львів); М. М. Шмаглій. Кераміка..., стор. 29—30.

⁶ М. А. Пелешин. Поселення культури ліщастого посуду біля с. Лежниця на Волині.— Археологія, т. XX. К., 1966, стор. 149, рис. 3, 4.

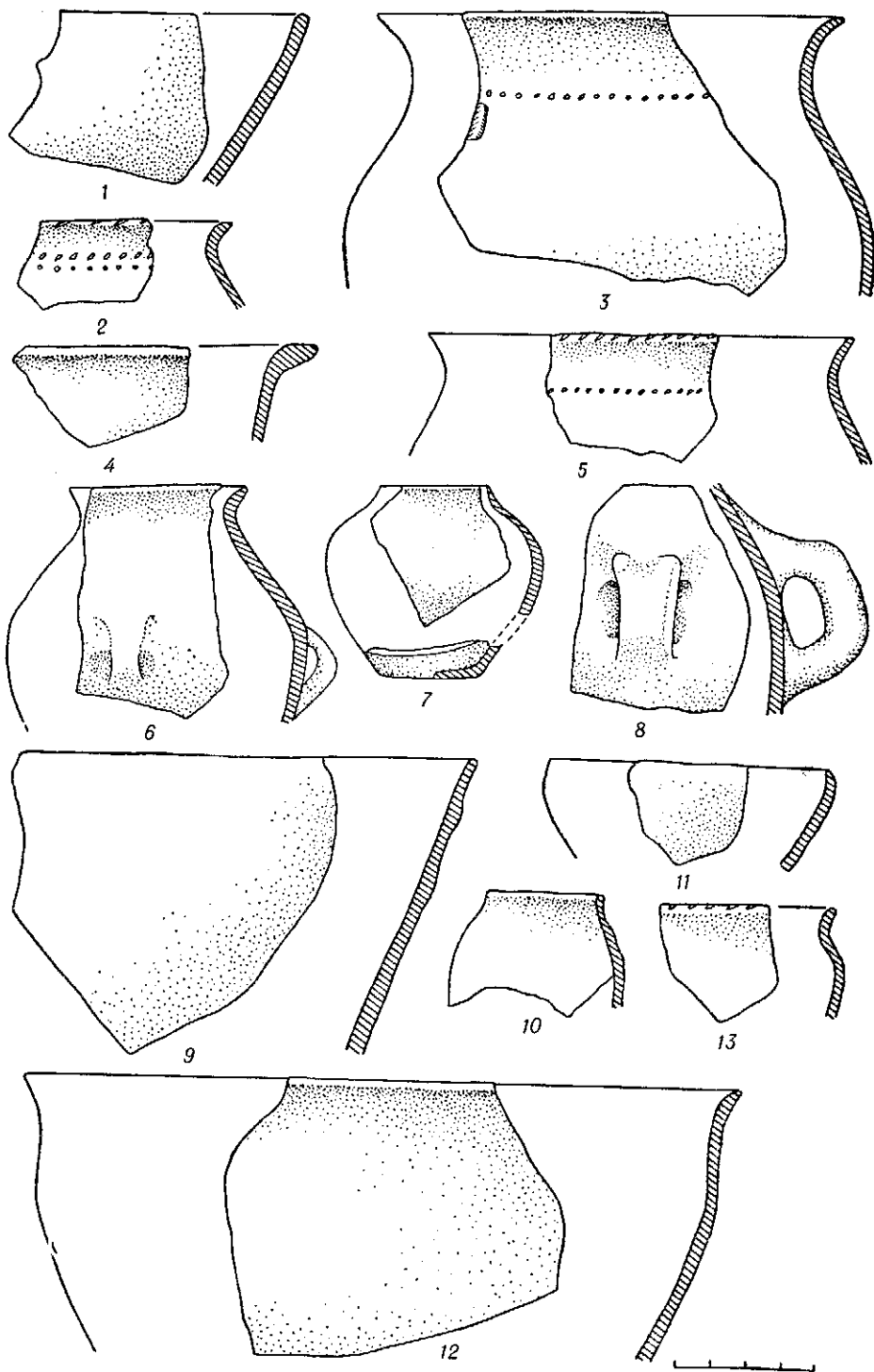

Рис. 3. Посуд (1—13).

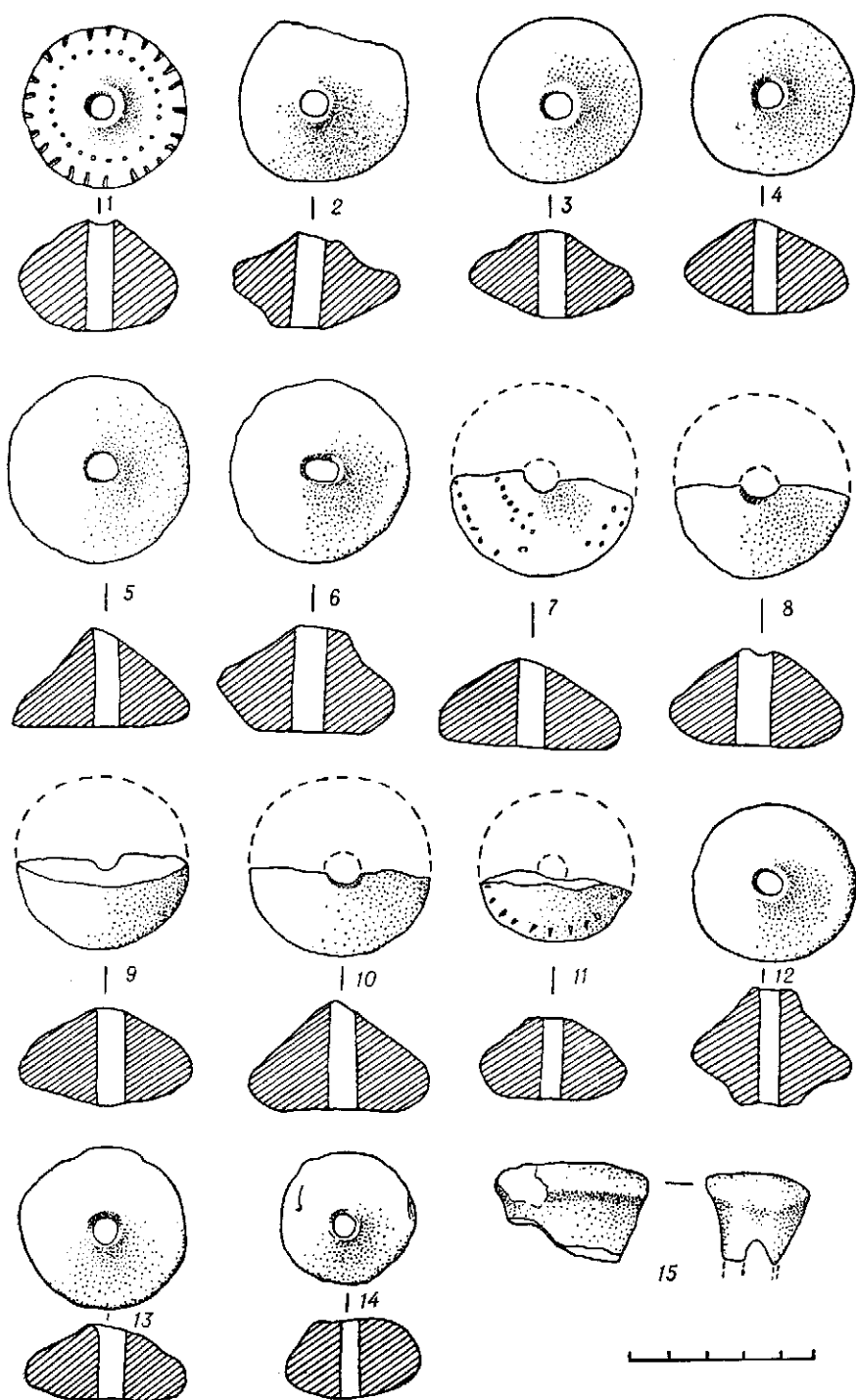

Рис. 4. Глиняні пряслиця (1—15).

До рідкісних виробів з глини належать уламки двох сокирок з виділим розширеним обушком та отвором у середній частині (рис. 4, 15). За складом глиняного тіста вони аналогічні посудові, що дає підстави говорити про їх місцеве виготовлення. До цього часу на території України подібні сокирки були знайдені на пізньотрипільських поселеннях у Новій Чорторії і Трояпові на Східній Волині⁷. Значно ширше розповсюдження ці оригінальні вироби мали у західних сусідів пізньотрипільських племен — у носіїв культури лійчастого посуду в Західному Побужжі та суміжних районах Південної Польщі⁸. Це свідчить про те, що в ідеологічних уявленнях носіїв обох культур на Волині були певні спільні риси, обумовлені приблизно однаковим рівнем соціально-економічного розвитку, а також їх взаємозв'язками.

На дослідженій площі не зустрічалось знахідок антропоморфних і зооморфних фігурок. Важко погодитися з думкою, що це випадковість. Мабуть, виготовлення фігурок та їх застосування не мали такого поширення, як на попередніх етапах.

Наведені факти дають підставу для висновку, що Лозівське поселення належить до найбільш пізніх пам'яток трипільських племен типу Звеничин на Подністров'ї, Городськ та деякі інші на Волині. Наявних матеріалів недостатньо для характеристики господарства, соціальних відносин та інших сторін життя місцевих мешканців. Крім землеробства і скотарства, які були основою господарства, важливе місце займали виготовлення знарядь праці з кременю, прядіння і ткацтво, керамічне виробництво. Зіставлення матеріалів з поселень поблизу сіл Лози та Бодаки (останнє може бути орієнтовно віднесене до рубежу середнього і пізнього Трипілля) наочно показує, як трипільська культура, в першу чергу внаслідок внутрішніх причин, змінювала своє обличчя. Різниця в керамічному матеріалі обох поселень настільки очевидна, що розглядати їх як послідовні етапи в існуванні однієї групи населення важко. Можливо, що згодом у верхів'я Горині проникли нові групи пізньотрипільського населення з суміжних районів.

Таким чином, наявні матеріали є новим джерелом для вивчення господарства, культури та побуту пізньотрипільських племен на межі Поділля і Західної Волині.

н. а. пелещин

Позднетрипольское поселение в верховьях Горыни

Резюме

На исследованном в 1969 г. позднетрипольском поселении у с. Лозы Збаражского р-на Тернопольской обл. были открыты остатки нескольких наземных жилищ в виде небольших вымощенных глиняных площадок, служивших, вероятно, очагами. Собран важный вещевой материал, состоящий из кремневых орудий труда и отходов производства, керамики и других изделий. Эти находки дают представление о материальной и духовной культуре, хозяйстве и быте позднетрипольских племен, обитавших на пограничье Западной Подолии и Волини на заключительной стадии развития трипольской культуры.

⁷ Ю. М. Захарук. До питання про співвідношення і зв'язки..., стор. 66; М. М. Шмаглій. Городсько-волинський варіант пізньотрипільської культури.— Археологія, т. XX. К., 1966, стор. 30.

⁸ J. Gurba. Miniaturowe gliniane modele toporków z miejsc. Grzegorzowice, pow. Opatów.— Wiadomości archeologiczne, XXIII, 1. Warszawa, 1956, стор. 114—115.